

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh994>

MURAD REMZİ ve ÁRMİN VÁMBÉRY*

Илья Зайцев

Rusçadan Çeviren: Tefvik Orkun DEVELİ**

Budapeşte'deki Macar Bilimler Akademisi kütüphanesine ait koleksiyonlarda¹ Murad Remzi'nin, Orenburg'da “Kerimov, Hüseyinov ve Ortakları” tarafından 1908'de neşredilen iki ciltlik *Telfıku'l-aḥbâr ve telḳıhu'l âsâr fi veḳâ 'i' Ḳāzân ve Bulḡâr ve mülûki't-Tâtâr* (Kazan, Bulgar ve Tatar Çarları Hakkında Eserlerin Toplanması ve Mukayesesi) adlı çalışması gibi oldukça ilginç bir kitap bulunmaktadır.

Muhammed Murad Remzi'nin çalışması, özel ilgiye mazhar olmasının yanında tarihçiler tarafından fazla bilinmemekte ve kitabın nüshalarına Rusya'daki kütüphanelerde nadiren rastlanabilmektedir. Bu azlığın bir sebebi, ciltlerin bazı kısımlarında II. Katerina² hakkında “özensiz ve aşağılayıcı ifadelerin yer alması”, “Majesteleri Maria Fyodorovna'nın İmparatoriçe [sic!] olarak anılması”, “III. Aleksandr'ın huzur içinde öldüğünden bahsedilmesi”, “Ortodoks Hristiyan inancının karalanması” ve “Rusyalı Müslümanların ajite edilmesi”³ gibi gerekçelerle eserin sansüre uğrayarak toplatılmasıdır. Ne var ki olayla ilgili kovuşturma yapan Saratov Dava Dairesi, kitabı yöneltilen suçlamalardan aklayarak Kazan Geçici Basın Komitesi tarafından uygulanan yasağı onamamıştır. Bu bulgu, M. M. Remzi'nin kitabına yönelik sansür ve yaptırım kararlarının tarihi hakkındaki belgeler üzerinde çalışan A. G. Karimullin tarafından ortaya konmuştur.⁴

* “Мурад Рамзи и Арминий Вамбери”, *Гасырлар Авазы - Эхо Веков Научно-Документальный Журнал*, 2001 3/4. (<http://echoofcenturies.ru/menuitem.bc483fdb468dc77c2237fd9264278a0c/>)

** Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, orkundeveli@mu.edu.tr. Bu çeviride bulunan Arapça ve Farsça sözcüklerin/isimlerin tercümesinde bana yardımcı olan çalışma arkadaşım Arş. Gör. Mehmet Sait Sütücü'ye müteşekkirim.

M. M. Remzi'nin çalışması zaman zaman sert eleştirilere maruz kalmıştır. N. F. Katanov, Remzi'nin "ön yargılı ve yanlış hükümlerini" eleştirirken, kitabın Rusyalı Müslüman âlimler hakkında ham veriler sunduğu için bir nebze bilimsellik taşıdığına kanaat getirmişse de eserin genel manada oldukça peşin hükümlü ve bilimsel değerden yoksun olduğunu ifade etmiştir.⁵ A. Ubeydulin'in yazdığına göre "Müslüman önyargısı ve Avrupaî metotlar karşısındaki cehaleti, bu amatör tarihçinin bir özelliğidir."⁶ V. A. Gordlevski'ye göre "o yalnızca Ş. Mercânî'yi derleyen biridir."⁷ Çalışmanın bu yönüne dikkati çeken bir diğer isim de M. H. Yusupov'dur.⁸

Bunların aksine Zeki Velidi-Togan, Remzi'yi, Ş. Mercânî ve K. Halidi ile birlikte Tatar halkının en önemli tarihçileri arasında göstermiş⁹ ve *Şura* dergisinde Murad Remzi'nin çalışmasını haber veren bir yazı kaleme alan Rızaeddin Fahreddinov, "nihayet milletimiz bu değerli çalışmayla kendi tarihine ayna tutmuştur" diyerek, kitabı "ulusal mirasın bir parçası" olarak ilan etmiştir.¹⁰

M. M. Remzi'nin çalışmasının tarihsel değeri üzerinde durmadan (zira bu daha önce M. H. Yusupov¹¹ ve N. G. Garayeva¹² tarafından detaylıca yapıldı) kitabın kendisine dönelim. Macar Bilimler Akademisi kütüphanesinde 702566 numarayla listelenmeden önce ikinci cildin ilk sayfasındaki mühürden anlaşıldığı üzere eser, Ármin Vámbéry'nin kişisel kütüphanesine aittir. İkinci cildin kapağında, siyah mürekkeple üç satır halinde bir koyu bir el yazısı bulunmaktadır.¹³

Ne yazık ki sayfa zarar gördüğünden dolayı sözcüklerdeki her harf okunaklı değildir. Yazıdan "ünlü hoca ve başarılı muharrir Bay Ármin Vámbéry'e, yazar Murad Muhammed'in armağanı (...), yazarın adresi – Kutsal Mekke. Şeyh Muhammed Murad el-Kazanî" ibaresi okunabilmektedir.¹⁴

Kitabın Ármin Vámbéry'e Şeyh Muhammed Murad el-Kazanî tarafından takdim edilmiş olduğuna şüphe yoktur. Vámbéry de aynı şekilde kendi adını Arap harfleriyle yazmıştır.¹⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başlarının en büyük Macar bilim insanı, dilbilimci, tarihçi ve seyyahı olan Ármin Vámbéry'yi tanıtmaya lüzum yoktur. Yerel literatürde Vámbéry'nin Rus bilim insanları, özellikle de tarihçiler ve Müslüman dünyasının tanınan simalarıyla olan bağlantısı pek az ele alınmıştır.¹⁶ Bu âlim, Rusya Müslümanlarının kültürel hayatına oldukça fazla ilgi duymuştur. *Tatarların Uyanışı*¹⁷, *Rus Tatarlarının Kültürel*

*Hareketi*¹⁸ gibi Tatarlara atfettiği çok sayıda çalışması mevcuttur. Vámbéry, Yusuf Akçura ve Alimcan Barudi ile yazışmıştır.¹⁹ Kendisi Kazan’da oldukça iyi tanınmıştır. Ölümünün ardından, A. Z. Velidi-Togan, hakkında “Vámbéry’nin Hayatı ve Çalışmaları”²⁰ adlı bir makale kaleme almıştır. Macar âlim, Tatar yazar, gazeteci, naşir ve kanaat önderi olan Fatih Kerimî (1870-1937) ile mektuplaşmıştır. A. Vámbéry, F. Kerimî’ye yazdığı mektuplarda Rızâeddin Fahreddin’in çalışmalarından övgüyle bahsetmiş, Tatar kültürünün sair temsilcileri ve bunların faaliyetine yönelik Batı Avrupa kamuoyunda farkındalık yaratmak için çaba sarf ettiğini bildirmiştir.²¹

Yazar, kitabı Vámbéry’e ne zaman takdim ettiğini belirtmese de yaklaşık tarihi tahmin etmek mümkündür. M. Remzi’nin kitabı Orenburg’da 1908’de basılmıştır. Vámbéry, 15 Eylül 1913’te ölmüş olduğundan kitabın hediye edilme zamanını (ve hatta bu iki bilim insanı arasındaki buluşmayı) bu çerçeveye sınırlandırmak mümkündür.

Kimdir bu Şeyh Muhammed Murad el-Kazanî? Kitabın yazarı Muhammed Murad er-Remzi (veya el-Mekkî)’den başkası değildir.

Ünlü din tarihçisi, gazeteci, naşir ve tercüman Muhammed Murad Remzi (1854-1934) bunlara uzak bir isim değildir.²² Türk tarihçi Ahmet Temir’in bu âlimin hayatı ve çalışmaları hakkında özel bir incelemesi bulunmaktadır.²³ Muhammed Murad, 10 Ekim 1854 tarihinde İske Elmet köyünde doğmuştur.²⁴ Batırşah (Bahadır-şah) ailesinin Abdullah ve karısından²⁵ olma dördüncü ve en genç üyesidir. Geleceğin âlimi olan büyük abisi Hasanşah (doğum 1844), gizli bir siyasi örgütün üyesi olarak sürüldüğü Sibiryâ’da ölmüştür.

1869 senesinde on beş yaşındayken taşra medresesinden mezun olan Muhammed Murad, Şihabuddin Mercânî medresesinde öğrenim görmek üzere Kazan’a gitmiştir. Fakat burada uzun süre kalmayarak altı ay sonra 1872 yılında ayrılacağı Troitsk’e geçmiştir. Altı yıl Kazaklar arasında öğretmenlik yaptıktan sonra, büyük umutlarla Taşkent’ten çıkmış ve 1874 yılı ilkbaharında Buhara’ya gelmiştir. Ne var ki, bir yıl sonra buradaki eğitim seviyesinden dolayı yaşadığı hayal kırıklığı ve hastalığından dolayı Kazak ulusuna geri dönmüştür.²⁶ Üç ay içerisinde gücünü toparlayarak yeniden ders vermeye başlamıştır.²⁷

Zeki Velidi-Togan, Murad Remzi’nin yıllarca Sıddık ve abisi Ahmed’e ders verdiğini yazmıştır.²⁸ Bunlar, Kazak sultanı Kine Sarı’nın oğulları Sıddık (Sıddıkov) ve Ahmed’dir. Öte yandan bu bilginin güvenilirliği sorgulanabilir.

Öncelikle bu ikisinin babaları 1847 senesinde bir Kırgız tarafından öldürüldüğünde Sıddık Ahmed'den beş yaş büyüktür. Ahmed beş, Sıddık ise on yaşındadır. İkincisi, 1231 itibarıyla Remzi Sıddık'tan on yedi yaş, Ahmed'den ise on iki yaş küçüktür.²⁹ Bu fark göz önüne alındığında Remzi'nin onlara öğretmenlik yapmış olması oldukça zordur. Öte yandan sultanlara öğretmen tutulduğu vakidir: Kongrat'ta kaldıkları süre boyunca "yetişkinliğe adım atmalarıyla birlikte köylerinde mollalar tutulmuş ve okuma-yazma öğrenmişlerdir."³⁰

Murad Remzi 1875 senesinde Taşkent'e gelmiş, buradan Türkiye'ye, Mısır'a ve Hicaz'a gitme kararı almıştır. Hemşehrilerinin kervanıyla Semerkand, Kerki (bugünkü Türkmenistan'ın Amu Derya bölgesinde) ve Mezar-i Şerif üzerinden Kabil'e varmıştır. Sonrasında Celalabad, Peşaver ve Haydarabad'dan Mumbai'ye ulaşmıştır. Yolcular burada üç ay kadar kaldıktan sonra 1876 başında gemiyle Cidde'ye geçmiştir. Muhammed, Mekke ve elbette Hac ziyaretinin ardından, dört yıl (1876-1880) kalacağı Medine'ye gitmiştir. Bu süre boyunca bilfiil çalışarak Arapçasını mükemmelleştirmiş, hadis, tefsir ve fıkıh bilgisini ilerletmiştir. Öğrenim gören arkadaşları arasında bir başka Kazanlı, Ziya Efendi, Abdürreşid İbrahim³¹ ve Semeyli Abdülhak Yusuf da vardır. 1880'de Murad, arkadaşlarıyla birlikte bir kervanla tekrar hacca gitmiş ve ardından zaten uzun süredir bulunduğu Mekke'ye yerleşmiştir. 1880 yılında buradayken diğer hacılar ve evden gelen mektuplar aracılığıyla önce annesinin, bir yıl sonra da babasının ölüm haberini almıştır. Muhammed Murad'ın Mekke'de bulunduğu süre içerisinde birkaç şeyh, öğrenci ve tacir (Abd-ür-Rahman, Kadim ve kardeşleri Haris, Hüseyin, Abd-ür-rahman ve Cedid) dışında neredeyse hiçbir hemşehrisi yoktur.

Murad, Medine'deki öğretmenleri arasında Şeyh Mazhar'ın dışında bir isim zikretmemiştir. Mekke'deki öğretmenleri ise es-Seyyid Muhammed Sâlih ez-Zevâvî, Şeyh Sürûr es-Sûdânî, Şeyh Abdülhamîd ed-Dağîstânî, Damolla Nemenganî, Şeyh Abdurrahman es-Sirâc ve oğlu Abdullah Sirâc'dır.

Şeyh Abdülhamîd ed-Dağîstânî ve Es-Seyyid Muhammed Salih'in ölümünden sonra bunların müritleri kendi iradeleriyle Muhammed Murad'ı halef ilan etmiştir.

Muhammed Murad, Şah Muhammed'in kızı Esmâ ile evlenmiş ve ondan dokuz çocuk sahibi olmuştur. Muhammed Remzi'nin çok sayıda kitabı ve makalesi bulunmaktadır. Remzi'nin yayımlanmış veya henüz gün yüzüne çıkmayan çalışmalarına ait bibliyografya A. Temir tarafından verilmiştir.³²

Yazarın yayımlanan çalışmalarında el-Kazanî nisbesini kullandığı dikkati çekmektedir. Âlim, kendisi için pek çok farklı imza kullanmıştır: Kendisinden sıklıkla Muhammed Murad Remzi olarak bahsetmiş, bazen Şeyh Muhammed Murad ve Şeyh Muhammed Murad Kazanlı, bazen Muhammed Murad, yalnızca Murad veya Şeyh Murad adlarını kullanmıştır. Çocukluğunda Merdanşah olarak çağrılmış, Tûhî, Andelib, Ebû el-Hasan, Ekmel ve M.M.R.³³ gibi müstear adlar kullanmıştır. Hicaz'da uzun süre yaşamasına rağmen nisbesi el-Mekkî olmuştur.

Vámbéry ile Remzi birebir tanışmış mıdır? Öyle olmadığını sanıyoruz. Remzi, ailesiyle birlikte memleketine son yolculuğunu, Vámbéry'nin artık hayatta olmadığı 1914 baharında gerçekleştirmiştir. Bundan önce sadece 1907 ve 1909 yıllarında ülkesine gelmiştir. Z.V. Togan daha sonraları, Remzi'nin vatanına varışının 1907'de olabileceğini ifade etmiştir.³⁴ Muhammed Murad'ın kitabını Budapeşte'ye, Vámbéry'e, yollamış olması kuvvetle muhtemeldir.

1914'te Rusya'ya döndükten sonra Remzi, ailesini Tetyuşski bölgesindeki Şepbaşı köyünde bırakarak oğlu Fehmi Murad'la birlikte Taşkent, Buhara, Hokand, Nemengan ve Andican gibi şehirleri ziyaret etmiştir. Remzi Türkiye'ye gitmeye çalışmış fakat Odessa'dan kalkan buharlı gemi Türk kuvvetlerinin saldırısına uğrayarak Rusya'ya dönmüştür. İç savaş esnasında önce Kazan'da ardından Orenburg'da yaşamını sürdürmüştür. Remzi, ancak 1919 yılında, Doğu Türkistan'daki Çugucak şehrine (Sincan bölgesinin Çin- Kazakistan sınırındaki Tacheng Havalimanı'nın bulunduğu yer)³⁵ gidebilmiştir.

R. B. Haynettinov'a göre 1920 yılında Murad Mekkî (Remzi), Sincan'da Raşit İbrahimov, Circiz Hacı, Musa Bigiyev ve Molla Kurbangaliyev gibi Tatar siyasi muhaceretinin tanınan isimleriyle beraber siyasetle bilfiil ilgilenmiş, Japon Sincanı'nda çalışmak üzere istihdam edilmiştir.³⁶ Muhammed Murad Remzi, 2 Nisan 1934 tarihinde 80 yaşındayken Çugucak'ta vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.

NOTLAR

1- Bu vesile ile Alice Sharkozi'ye ve Agnes Birtalan'a (ELTE Üniversitesi), VAN Kütüphanesi Oryantal Koleksiyonu (Keleti Gyűjtemeny) müdürü Luvsandash Erdenesuvd'a, ayrıca Mihai Dobrovich'e (ELTE

Üniversitesi) ve akademisyen György Khazae'e (Macar Bilimler Akademisi) yardımları, değerli ipuçları ve tavsiyeleri için teşekkür ederiz.

2- Gubaydulın G. Razvitiye istoricheskoy literatury u tyurko-tatarskikh narodov // Pervyy vsesoyuznyy tyurkologicheskiy s"yezd. 26 fevralya-5 marta 1926 g.: Stenograficheskiy otchet.-Baku,1926.-S49.

3- Karimullin A.G. Tatarskaya kniga nachala XX veka.-Kazan',1974.-S145.

4- Tam zhe.-S 146.

5- Katanov N.F. Kratkiy obzor tatarskikh istoricheskikh knig // Izvestiya Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri imp.

6- Kazanskom universitete.-Kazan',1912.-T.28.-Vyp.4-5.-S.500-501

7- Gubaydulın G. Ukaz. soch.-S49

8- Gordlevskiy V.A. Izbrannyye sochineniya. T. IV.-M.,1968.-C.190.

9- Yusupov M.KH. Shigabutdin Mardzhani kak istorik.-Kazan',1981.-S 78

10- Togan Z.V. Oshibochnoye napravleniye, proyavivshyesya v mezhdunarodnoy initsiative otnositel'no istorii tyurkskikh narodov // Baykara T. Zaki Validi-Togan.-Ufa,1998.-S158 (vpervyye opublikovano na turetskom yazыke: Türk Yurdu.-Ankara,1963.-Cilt Z.-Sayı 6). Mukayese edilirse: Sonunda Türklerden gururla ve Rus baskısının büyük acısıyla bahsediliyor"; "Murad Remzi ve Kine Sarı bize Rus esaretinden kurtulma fikrini aşıladı" (Togan Z.V. Vospominaniya.-M., 1997.- S.40-41). Türk bilim insanlarının M. M. Remzi'nin kitabıyla sonradan A.Z.V.-Togan sayesinde tanıştığı belirtilmelidir. (sm. napr. Seyfi Serayı Gülistan Tercümesi. - Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluğ'un Önsözü ile Birlikte.-Ankara,1954.-S. XV).

11- Garayeva N.G. Traditsii tatarskoy istoriografii XIX veka i *Talfik al-akhbar*... M.Ramzi // Problema preyemstvennosti v tatarskoy obshchestvennoy mysli.-Kazan',1985.-S86.

12- Tam zhe.-S.84-96.

13- M.H. Yusupov, bazı önyargılara rağmen *Telfiku'l-ahbâr*'ın Tataristan Tarihi'nin XIX. yüzyılının son çeyreği ile XX. yüzyılı başlarının araştırılmasında oldukça faydalı olabileceği görüşündedir. (Yusupov M.KH. Ukaz. soch.-S78).

14- "Hediye" sözcüğünden sonrası meçhuldür. Devamında belki de Farsça bir sözcük olan "bir şey" yazmaktadır. Kesin olan cümlenin üçüncü tekil şahısla bittiğidir. Devamı keza okunamamaktadır. Sözcüğün "adres"

olması muhtemeldir. Farsça sözcüğün tam karşılığı olarak “majesteleri” kullanılmıştır.

15- Örn. bkz. 1900 senesinde Abdullah Cevdet’e yazdığı mektup (Öke Mim Kemal. Saraydaki Casus. Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vámbéry.-İstanbul,1991.-S.269).

16- Vámbéry’nin hayatı hakkındaki Rusça iki broşür (her zaman isabetli olduğu söylenemeyecek) otobiyografik ve bilimsel kaygı taşımayan notlarının bir yorumu veya çevirisi olmalıdır (sm.: Pimenova E.K. Zhizn' i priklyucheniya Vamberi.-L.,1928; Tikhonov N. Vamberi.-14-ye izd.-M.,1974.)

17- Rusça tercümesi için bkz.: Vamberi G. Probuzhdeniye tatar // Tatarstan.-1996.-№ 11.-S.22-30

18- Vamberi G. Kul'turnoye dvizheniye sredi russkikh tatar // Gol'dtsiyer I. Leksii ob islame.-Spb.,1912.-S.276-302.

19- Vámbéry’nin Âlimcan Barudî’ye yazdığı mektuplar Kazan Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. (sm. Karimullin A. Vostokovednyye fondy biblioteki Kazanskogo universiteta im.V.I.Ul'yanova (Lenina) // Vostokovednyye fondy krupneyshikh bibliotek Sovetskogo Soyuzu / Stat'i i soobshcheniya.-M.1963.-S235).

20- Mektep.-1913.- №4; Türk Yurdu.-1913

21- Vámbéry’nin 15 mektubu (39 Nisan 1898’den 26 Mayıs 1913’e kadar) Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivleri’nin F. Kerimi fonunda saklanmaktadır. (sm.: Minnullin Z.G. Perekiska F.Karimi s A.Vamberi // Bartol'dovskiye chteniya 1990. Tezisy dokladov i soobshcheniy.-M.,1990.-S51).

22- Şunu kaydetmek gerekir ki, Muhammed Murad Remzi, uzun bir müddet Türkiye’de yaşamış bir başka Rus tarihçi Mehmet Murad (Mizancı) ile bazen karıştırılmaktadır. Sıklıkla yapılan bu hata, N.G.Garaeva’nın *Muhtasar Tarih-i Umumi* (İstanbul, 1327/1909)’yi Remzi’ye ait olarak göstermesine sebep olmuştur. Mehmed Murad Dağıstan’ın yerlisi olup St. Petersburg’da ve Türkiye’de çalışmıştır. Hayatının geri kalanını burada geçirmiştir. (15 Nisan 1917’de vefat etmiştir). Mehmet Murad aynı zamanda bir tercüman olarak bilinmektedir ve Griboyedov’un komedisi *Akıldan Bela’yı* çevirmiştir. Bkz.: Babinger Fr. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke.-Leipzig,1927.-S.391; Birol E. Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri.-İstanbul,1979; ve ayrıca Magomedkhanov M.M. Dagestansy v

sotsial'no-politicheskoy strukture Turtsii // Emigratsiya severo-kavkazskikh narodov v Osmanskuyu imperiyu (vtoraya polovina XIX- nachalo XX vv.). Sbornik statey.-Makhachkala, 2000.-S.80.

23- Temir A. Doğumunun 130. ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi (1854-1934).-Belleten Türk Tarih Kurumu.-Cilt 50.-Sayı 197.-Ankara,1986.-S.495-505. M Remzi hakkındaki biyografik bilgi aksi belirtilmediği müddetçe buradan alınmıştır. Murad Remzi'nin şeceresi hakkında kaynak öne sürülmeden yapılan kısa bilgilendirme etnograf D. Garifullin'e aittir. (sm.: Garifullin D. Morat Rəmzi - Bikchura khan onygy // Gasyrlar avazy — Ekho vekov.-Kazan',2001.-№1/2.-S.224-225, 227).

24- Bugünkü Almetyevsk, İske Elmet köyü Minzele ilçesindedir. (Şimdiki Satmanovsky bölgesi). D. Garifullin, bilim insanının doğumuna dair başka bir tarih verir – 25 Aralık 1855: (Bkz.: Garifullin D. Ukaz. soch.-S.224).

25- Şunu belirtmek gerekir ki, Muhammed Murad'ın oğlu Murad Fethi'nin, anılarında ondan “abistay”, “Üstaz-bike” veya “muallime”, “Molla'nın karısı”, “öğretmen”, “akıl hocası” olarak bahsedip bahsetmediğini bilmiyoruz.

26- Remzi, Buhara medresesi hakkındaki düşüncelerinde yalnız değildir. Kendisinden önce 1830-40'lı yıllarda Şihabuddin Mercânî ve sonradan ondan etkilenen Hüseyin Faizhanov da benzer bir düş kırıklığı yaşamıştır. (sm.: Usmanov M.A. Zavetnaya mechta Khusaina Faizkhanova.-Kazan', 1980.-S.20-23, 117-120).

27- Temir A. Op. cit.-S.499-500. Kazaklar arasında Tatarlar'dan çok sayıda öğretmen bulunuyordu. Fakat Çarlık bunların etkisini kırmaya gayret ediyordu. Böylece okul müfettişlerinin ısrarıyla Kazanlı şakirdlerin İçeri Orda'ya yerleşmesi yasaklanmıştır. (sm.: Tazhibayev T.T. Prosveshcheniye i shkoly Kazakhstana vo vtoroy polovine XIX veka.-Alma-Ata, 1962.-S.87, 130, 245).

28- Togan S.V. Vospominaniya.-M.,1997.-S.39-40.

29- Kine Sarı ve oğulları hakkında bkz. Kenesarin A. Sultany Kenesary i Syzdyk / Obrabotano dlya pechati i snabzheno primechaniyami Ye.T. Smirnova.-Alma-Ata,1992 (vosproizvedeniye knigi: Sultany Kenisara i Sadyk. Biograficheskkiye ocherki sultana Akhmeta Kenesarina. Obrabotano dlya pechati i snabzheno primechaniyami Ye.T. Smirnova.-Tashkent,1889); Sereda N. Bunt kirgizskogo sultana Kenisary Kasimova (1843-1847) // Vestnik Yevropy.-Spb,1871.-№ 8.-C.655-690.

30- Kenesarin A. Ukaz. soch.-S 28.

31- Abdürreşid daha sonra Ufa'da kadı olmuştur.

32- Temir A. Op. cit.-S.502. 35.a.g.e.-S.495.

33- Dipnota kaynak verilmemiştir. [ç.n.]

34- 1907 senesinden bahsedilmesinin sebebi Togan'ın *Telfik*...'i halen el yazmasından okumasıdır.

35- Çugucak, Doğu Türkistan'da İslam kültürünü yansıtan en büyük şehirlerden biriydi. Şehrin sakinleri arasında Tatarlar da bulunmaktaydı. Kurbangali Halid (Halidi) uzunca bir süre buranın imamlığını yapmıştır. Kendisi ve çalışmaları hakkında bkz. Zhabasbayeva ZH.M. "Tavarikh-i khamsa-yi sharki" Kurbangali Khalidi kak istochnik po istorii Kazakhstana // Chetvertaya vsesoyuznaya shkola molodykh vostokovedov. Tezisy. T.1. Istoriya, istochnikovedeniye, istoriografiya.-M., 1986.-S. 190-192.

36- Gaynetdinov R.B. Tyurko-tatarskaya politicheskaya emigratsiya nachala XX veka - 30-ye gody: Istoricheskiy ocherk.-Naberezhnyye Chelny,1997.-S.100-101.